

VPRAŠANJA O KONSTANTINU IN METODU

Fran GRIVEC, Ljubljana

V latinski knjigi *Constantinus et Methodius Thessalonicenses* (Radovi Staroslavenskog instituta, Zagreb 1960) in v knjigi *Konstantin und Method* (O. Harrassowitz, Wiesbaden 1960) sem povzel, sistematsko uredil in dopolnil rezultate svojih 40-letnih znanstvenih raziskav na tem polju. Pri tem so se mi odprli mnogi novi pogledi v najtežja historična in filološka vprašanja. Lik Konstantina in Metoda ter njuno nesmrtno genialno delo sem skušal predstaviti v jasnejši luči nego prej. Tu hočem podati kratek pregled nekaterih novih pogledov in rezultatov.

1. Imena: Konstantin-Ciril, apostol-učitelj.
2. Verodostojnost staroslovenskih in latinskih virov.
3. Odnos Konstantina in Metoda do Fotija.
4. Slovanska liturgija.
5. Iz glagolice v cirilico.
6. Črnorizec Hraber-Naum; njegov hvaležni spomin na panonskega kneza Koclja.

1. Imena: Konstantin-Ciril, apostol-učitelj

Metodov brat Konstantin je sprejel samostansko ime Ciril šele na bolniški postelji, ko se je 50 dni pred smrtijo zavezal s slovesnimi meniškimi obljubami. Zato se kot svetnik imenuje Ciril; kot oblikovalec staroslovenskega jezika, kot ustanovitelj staroslovenske književnosti in prosvetitelj Slovanov pa se običajno naziva Konstantin, tako v staroslovanskih življenjepisih, v Žitju Konstantina (ŽK) in Žitju Metodija (ŽM). Enako čitamo v latinskih spomenikih 9. stoletja, v Italški legendi (*Vita cum translatione s. Clementis*), v papeških pismih in v pismih Anastazija Bibliotekarja, čeprav so v onem času Rimljani našega apostola ob njegovem grobu svetniško častili pod njegovim samostanskim imenom.

V pesniško retorični staroslovanski pohvali sv. Cirilu se omenja samo njegovo samostansko svetniško ime. V bolj historično trezno oblikovanem skupnem pohvalnem govoru obema sv. bratoma je Cirilovo ime samo v naslovu, v tekstu pa dosledno le ime Konstan-

tin. V kasnejšem jako legendarnem kratkem (proložnem) žitju sv. Cirila se ime Konstantin nič ne omenja. V bolj historičnem skupnem kratkem (proložnem) žitju Konstantina in Metoda je v naslovu povedano, da se je Konstantin imenoval Ciril. V zapadnih (glagolskih) in vzhodnih (cirilskih) liturgičnih službah (oficijih) v čast sv. Cirilu in Metodu se omenja le samostansko Cirilovo ime. V kasnejšem označevanju staroslovanske azbuke — *cirilica* — je ohranjeno Cirilovo svetniško ime.

Iz tega historičnega pregleda sledi, da naj se naš veliki prosvetitelj v historičnih in jezikoslovnih spisih primerno imenuje Konstantin, v hagiografskih pa Ciril. A v historičnih in biografskih pregledih vsega življenja in delovanja je treba pojasniti obe imeni, Konstantin in Ciril.

Konstantina (Cirila) in Metoda običajno nazivamo *apostola Slovanov, slovanska apostola*. V strogo znanstvenih spisih pa je treba opozoriti, da se Konstantin in Metod v poglavitnih staroslovenskih virih redno imenujeta *učitelja Slovanov*. V Razpravah Slovenske akademije znanosti l. 1944 (str. 169—179) sem pokazal, da je prvotni naslov sv. Solunskih bratov *učitelja Slovanov* in da je naslov *učitelj* važen za pravilno oceno njunega verskega in književnega delovanja. Starokrščanski častni naslov *učitelj* (doctor, didaskalos) je pomenil približno isto kar danes *misijonar, apostol* (v širšem smislu), *apostolski misijonar, katehet*. Cerkveni naslov *učitelj* je bil često skoraj enako, v posebnih zvezah pa celo bolj časten nego naslov škof. Tako se v staroslovenskem Žitju Metodija nadškof Metod redno naziva učitelj. A. Brückner (Wahrheit über die Slavenapostol 1913) je omenil, da se sv. Solunska brata zato ne moreta imenovati slovanska *apostola*, temveč *učitelja*, ker Slovanov nista šele pokristjanila, temveč že krščanske Slovane učila. A svojstvenega starokrščanskega in staroslovanskega pomena naslova *učitelj* Brückner ni poznal. Sv. brata se zato nazivata *učitelja*, ker sta s poukom in vzgojo slovanskih učencev pripravila, postavila temelj slovanski cerkveni organizaciji. Enako je kasneje Metodov učenec Kliment v Bolgariji sedem let deloval kot učitelj, vzgojil veliko število učencev in svečeniških kandidatov, potem pa je bil postavljen za slovanskega škofa v Bolgariji in je položil temelj še drugim slovanskim bolgarskim škofijam, da je slovanska hierarhija nadomestila prejšnje grške škofove v Bolgariji. V tem smislu sem svoji novi nemški knjigi *Konstantin und Method* (1960) dal podnaslov *učitelja Slovanov — Lehrer der Slaven*.

2. Verodostojnost staroslovenskih in latinskih virov

Verodostojnost poglavitnih stsl. virov, ŽK in ŽM, je že dovolj dokazana. Z odkritjem praškega rokopisa Italske legende je definitivno potrjena velika verodostojnost tega dragocenega latinskega vira, obenem pa je s tem osvetljena in podprta verodostojnost obeh stsl. žitij. O tem gl. Slovo 6—8, 1957, str. 45—52 (Praški rokopis Italske legende). A še do danes se ponavljajo zastareli dvomi, ki se prvotno naslanjajo na nekritično Brücknerjevo oceno »lažnivih« staroslovenskih življenjepisov, ŽK in ŽM. Ker je bil A. Brückner velik poljski jezikoslovec, zato je razumljivo, da so njegovi dvomi vplivali na poljske filologe in historike.

Nekoliko sledov Brücknerjevega nekritičnega pretiravanja sem opazil v novi poljski izdaji rekonstrukcije stsl. ŽK in ŽM s poljskim prevodom stsl. teksta in z obširnim historičnim uvodom.¹ Ugledni poljski lingvist, specialist za staroslovenski jezik, T. Lehr-Splawiński, pisec znamenite staroslovenske gramatike (3. izd. Kraków 1950), v uvodu svoje nove izdaje stsl. žitij Konstantina in Metoda naglašja, da je ta njegova izdaja le provizorična (tymczasowe). Staroslovenska rekonstrukcija se naslanja »na najboljše dosedanje izdaje«, a ne na samostojno oceno različnih rokopisov.

V obširnem historičnem uvodu se Brücknerjev vpliv razodeva v trditvi, da slovanska liturgija ni našla simpatij v Moravski in da misijonsko delo sv. bratov ni našlo odmeva. Zato sta bila Solunska brata prisiljena zapustiti Moravsko, da bi zunaj našla podporo za svoje težnje. V soglasju z Brücknerjem je mnenje, da sta sv. brata v Panoniji v dobi pol leta dosegla več uspeha nego med Moravani v treh letih. Te trditve nikakor ne soglašajo niti s pripovedovanjem Žitja Konstantina, ki je krepko potrjeno po Italski legendi, niti s historičnim kontekstom.

Netočna je trditev, da Konstantin prvotno ni nameraval v Moravski uvesti slovansko liturgijo v polnem obsegu, ker je najstarejši odlomek slovanskega misala (Kijeovski listki) nastal šele v Moravski. Toda slovanski evangelistar, preveden že v Carigradu, je bistven del liturgije. Verjetno je, da je bila tudi mašna liturgija prevedena že pred odhodom v Moravsko. Ni verjetno, da je Konstantin že v prvih dneh svojega slovanskega misijonskega delovanja vršil liturgijo po rimskem obredu (v Kijeviskih listkih je namreč ohranjena slovanska mašna liturgija rimskega obreda). Najstarejši odlomek vzhodne slo-

¹ Tadeusz Lehr-Splawiński, *Żywoty Konstantina i Metodego*. Poznań, Instytut Zachodni 1959. Str. XL + 152.

vanske liturgije je ohranjen v Sinajskem euhologiju. Neverjetno je mnenje, da je v poljsko pokrajino ob Visli segel Vihing s svojim latinskim klerom, a ne Metod.

V prevodu sem opazil nekoliko netočnosti. Omenjam le nekatere. *Pradedne časti in bogastva* v ŽK₄ prevaja s *časti in bogastva prednikov*. Edino pravilni prevod je *pradedne časti*, t. j. časti pradeda Adama, kakor je zabeleženo v mojem latinskem prevodu (Acta Acad. Velehrad. 1941) in v češkem prevodu J. Vašice 1942; oba prevoda sta v uvodu poljskega slavista omenjena, a v njegovem prevodu nista uporabljena. V prevodu ŽM₁ je zmotno prevedeno, da je David *ljudstvo rešil* (pravilno : vladal). Težko mesto v ŽM₈ o izobčenju nasprotnikov slovanske liturgije je ruski slavist Šahmatov že v začetku našega stoletja pravilno rekonstruiral, kakor je zabeleženo v vseh novejših prevodih, a Lehr-Splawiński še ponavlja zastarelo Miklošičevo rekonstrukcijo (str. 111). Zanimivo izražanje, da je Ciril 50 dni pred smrtjo (oblekel meniško obleko in) »svēt k svētu (luč k luči) sprejel« je izpuščeno, ker učeni avtor ni opazil značilne važnosti tega teksta, ki sem ga pojasnil v Razpravah Slovenske akademije znanosti l. 1944 in v slovenskem prevodu l. 1951 (Žitja Konstantina in Metodija, str. 104). V poslednjem poglavju ŽM je težko mesto o smrti Metodija, da so ga učenci s častjo položili v rakev (na mrtvaški oder), netočno prevedeno. Stsl. particip *usudbše* znači isto kar latinsko: *adornare* (exornare, curare corpus mortui, nemško: aufbahren); Mikološič je že l. 1870 v latinskem prevodu ŽM pravilno zabeležil: *exornatum*. L. Sp. pa prevaja: *zložywszy radę* (so se posvetovali). Učeni poljski slavist se sám zaveda pomanjkljivosti svoje knjige. Zato pripominja, da je njegova izdaja ŽK in ŽM le provizorična.

Za pravilno oceno staroslovenskih virov o Konstantinu in Metodu se je treba pazljivo ozirati na važnejšo dosedanjo znanstveno literaturo o tem predmetu; v njej so mnoga važna vprašanja že tako bistroumno in definitivno rešena, da o njih ni mogoče več dvomiti. Take vrste je vprašanje domnevnem grškem izvirniku ŽK in ŽM. Grški original obeh žitij je najobširneje dokazoval A. Voronov v svoji doktorski disertaciji *Glavnejšie istočniki dlja istorii sv. K. i M.* (Kijev 1877). Njegov službeni recenzent I. Malyševski, velik strokovnjak, je to mnenje tako odločno odklonil, da je moral Voronov priznati, da ŽK in ŽM nista dosloven prevod. Voronov je svojo hipotezo zgradil na trditvi, da sta bili obe žitji spisani v prvi polovici 10. stoletja v Bolgariji. To je bilo komaj mogoče trditi pred 75 leti, ko verodostojnost ŽK in ŽM še ni bila tako dokazana kakor danes ter njun stil in jezik še ni bil dovolj preiskan. Zato moramo globoko

obžalovati, da se je učeni profesor *F. Tomšič* lotil tega vprašanja brez zadostnega ozira na dosedanje znanstveno delo o tem predmetu.² Voronova sicer citira, a na podrobnosti njegovega dokazovanja se ne ozira; enako se ne ozira na podrobno dokazovanje N. Tunickega in drugih citiranih piscev.

Voronov vztrajno in odločno trdi, da sta bili *obe* žitji sv. Solunskih bratov spisani v Bolgariji. Tunicki (Sv. Kliment 1913, str. 21-40 i dr.) nikjer ne govori o posebnem grškem ŽM, temveč samo o skupnem grškem žitju Konstantina in Metoda. Po prihodu Metodovih učencev v Bolgarijo in Carigrad je bilo na bolgarskih in bizantinskih tleh edino primerno in porabno skupno žitje obeh slovanskih učiteljev, kakor tudi danes ne pišemo ločene biografije Konstantina in potem posebej Metodija. Za obrambo slovanske liturgije je odločilno Žitje Konstantina, a ne Žitje Metodija. Staroslavensko ŽM sponira obrambo slovanske liturgije in mnoge druge važne podatke, obsežene v Žitju Konstantina. Vsa vsebina in zgradba Žitja Metodija nujno sponira poznavanje stsl. Žitja Konstantina; brez ŽK bi bili mnogi podatki Žitja Metodija nerazumljivi. Ves literarni in historični kontekst odločno nasprotuje hipotezi o grškem originalu staroslovenskega ŽM.

Mnenje prof. Tomšiča, da je »uglajeni slog viden povsod v ŽM« (str. 206) ni utemeljeno. Resnica je, da je bil pisec ŽM dober stilist, kakor opazamo na mnogih mestih ŽM. A ŽM je bilo pisano v »stiski časov«, ko ni bilo časa za pazljivo revizijo stilizacije. Zato je stil ŽM na mnogih mestih preveč lapidaren, hrapav, neuglajen; v njem so vrzeli (lacunae) in nejasnosti. Tomšičevo mnenje, da je bilo ŽM spisano na balkanskih tleh, je z ozirom na sedanje stanje znanosti popolnoma neverjetno. Še manj je verjetno, da je bil pisec sicer Metodov učenec, pa po rodu Grk in da je isti Grk priredil slovanski prevod z moravizmi, katerih se je še spominjal. Toda pisec ŽM v izražanju, stilu in čustvovanju razodeva slovansko mišljenje (npr. »zaradi našega naroda...« ŽM₂ i dr.). Češki slavisti (J. Vašica) so ugotovili, da je bil najstarejši rokopis ŽM prenesen v Rusijo iz Češke, ker v istem Uspenskem zborniku (v Kremlju) neposredno za ŽM sledi staroslovenski prevod mučeništva sv. Vita, patrona praške stolne crkve. Ako bi bil prvotni rokopis spisan, rabljen in prepisovan v Bolgariji, bi bili mnogi moravizmi in arhaizmi zabrisani, kakor se opaža v drugih stsl. spomenikih, ki so bili iz Bolgarije preneseni v Rusijo.

² F. Tomšič, Vita Methodii. Slavistična revija 8 (1955), str. 195—208; 9 (1956), str. 65—79.

Poglejmo še nekoliko poedinih filoloških dokazov prof. Tomšiča. Izražanje *Nestorija* (in njegovo herezijo) *razdrušiša* v ŽM₁ tolmači Tomšič kot neokreten prevod iz grškega (str. 198). Toda *sezidati*, *razrušiti* v moralnem ali sploh duhovnem pomenu je zelo običajno v psalmih in drugih bibličnih knjigah (Ps. 27, 5 i dr.; 2 Kor 10, 4 in 13, 10), s to razliko, da se v stsl. bibličnem prevodu rabi južnoslovanski sinonimni izraz *razoriti*, *razorenje*, v ŽM pa panonska in moravska oblika. Slovanski biblični prevod je namreč namenjen vsem Slovanom, zato je v njem manj panonizmov in moravizmov nego v ŽK in ŽM, ki je bilo spisano na panonskih (ŽK) in moravskih tleh ter prvotno tam rabljeno.

Сѣтворъ ... лѣта многа (ŽM₃) odklanja Tomšič kot neslovansko in trdi (str. 199), da cerkvena slovanščina v tem pomenu rabi glagol *prebyti*; enako trdi o istem glagolu v ŽM₁₁. Toda Miklošičev stsl. leksikon navaja tri primere iste vrste (str. 985) kakor v ŽM. Vprašanje je treba podrobneje raziskati.

V pismu kneza Rastislava v ŽM₅ čitamo, da so v Moravsko *prišli* mnogi krščanski učitelji iz Italije, Grčije in Nemčije, *učaste različ*. Tomšič misli, da je perfekt *prišli* prevod grškega rezultativnega perfekta, tj. da so italški, grški in nemški učitelji bili v Moravski še tačas, ko je Rastislav bizantinskega cesarja prosil, naj mu pošlje slovanske misijonarje (str. 200). Toda historično je ugotovljeno, da so bili tedaj nemški misijonarji izgnani iz Moravske; še očitneje je, da v onem letu niso poleg nemških misijonarjev med Moravani istočasno bivali tudi italški in grški. Moravsko krščanstvo je bilo staro že več desetletij in v tej daljši dobi so tja prihajali misijonarji raznih narodnosti.

Posebno neprijetno je Tomšičevo tolmačenje Metodovega potovanja v Carigrad (l. 881 ali 882) in njegovega srečanja s cesarjem Bazilijem (str. 203). Glagol (particip) *ne oslušavъ* tolmači Tomšič v tem smislu, da cesar ne dvomi o pravilnosti Metodovega dela in da ga ne obdolžuje zlorabe cesarjevega zaupanja. U istem kontekstu ŽM₁₃ prevaja stavak *provodi (Metoda) paky do svojega (njegovega) stola, takože i patriarh* v smislu: cesar in patriarh sta *poslala* Metoda nazaj (zopet) na njegov škofovski prestol. Prof. Tomšič v obeh primerih suponira, da je l. 863 isti cesar Bazilij I poslal Cirila in Metoda k Moravanom. A znano je, da je sv. brata tja poslal cesar Mihael III; Bazilij I pa je l. 867 dal cesarja Mihaela ubiti in je tako zasedel bizantinski casarski prestol. V tem historičnem okviru ŽM₁₃ je jasno razumljivo, da ima glagol *provoditi* na tem mestu običajni slovanski pomen *spremiti, dati spremstvo*, kar je bilo Metodu jako potrebno.

Vprav pravilni staroslovenski smisel osporavanih oblik *ne oslušavъ* ter *provodi* je karakterističen znak za spretno lapidarno stilistiko stsl. pisca na tem mestu Žitja Metodija, ob enem pa primerno spada v historični kontekst. Prof. Tomšič meni, da je pravilni smisel izražanja *ne oslušavъ ni o čьsomъ* (ni odrekel ničesar) le stilistično slaba variacija prejšnje misli, da je cesar *spolnil vso voljo* Metodovo. Toda stvarno je s tem izražanjem krepko naglašeno, da je Metod imel mnogo željâ, med njimi tudi nekatere drzne: dovolj enje slovanske liturgije v bizantinskem cesarstvu (v ta namen je Metod v Carigradu pustil enega svečenika in enega diakona s knjigami), različne liturgične predmete za osamljeno slovansko cerkveno pokrajino sredi sovražnega zapadnega okolja, povrh tega grške liturgične knjige in rokopise i dr. V ta kontekst spada stavek, da ga je cesar *obilno obdaril*. Za varni prenos takovih obilnih darov je bilo praktično potrebno spremstvo, kakor primerno izraža glagol *provodi*. Enako je bila častno spremstvo potrebna opora Metodovi avtoriteti proti nemški stranki kovarnega Vihinga ter proti oportunističnemu Sventopolku, kateremu je bil Metod zaradi odločne obrambe slovanske liturgije neprijeten, zaradi dosledne moralne strogosti pa neznosen.

V drugem poglavju iste razprave omenja prof. Tomšič (1936, str. 67) zanimivo izražanje *dobrě dějě, dobrě dej* (ŽK₃), *dobro sьtvori* (ŽM₁₃). Doslej še nismo opazili, da je to biblično izražanje. V Delih apostolov 10,33 sem našel obliko *dobrě sьtvoril jesi*, nedvomno povzeto iz grškega in mednarodnega izražanja vljudnosti. Verjetno je, da je oblika *dobrei* (vladiko) v ŽM₅ skrajšana iz *dobrě dej* (imperativ: dobro stori).

Izredno učeni gramatik prof. Tomšič pretirava enostransko gramatično tolmačenje in se premalo ozira na dosedanje znanstvene rezultate; posebno se premalo ozira na staroslovenska literarno-historična vprašanja in na historični okvir verskega in književnega delovanja Solunskih bratov. Različne primere iz staroslovenskega pismenstva citira premalo kritično; v staroslovenski književnosti je premalo načitan. Prečesto citira Supraseljski rokopis; ne ozira se na to, da jezik tega rokopisa vzhodnobilgarske (preslavske) književne šole ne stoji na isti višini kakor v spomenikih moravsko-panonske in delom ohridske stsl. književne šole. Severjanova izdaja Supraseljskega rokopisa in Sinajskega psalterija ima v dodatku podroben abecedni slovar vseh izrazov; enako je Sloński sestavil slovar za Euchologium Sinaiticum (1934). S tem je uporabnost teh spomenikov za citacije jako olajšana. A citate je treba izbirati kritično z

ozirom na bližnji in daljnji kontekst ter na celotno stsl. književnost. Vse to bo dokončno olajšal novi *Staroslovenski leksikon*, ki ga izdaja *Češkoslovaška akademija ved* (Praha 1958 ss.). V njem je z veliko akribijo izčrpan besedni zaklad vseh stsl. spomenikov. — Veliko gramatično znanje prof. F. Tomšiča visoko cenim; uverjen sem, da se bo polagoma uvrstil med največje strokovnjake stsl. jezika in pismenstva.

V ŽK in ŽM smo v poslednjih letih pojasnili še mnogo drugih mest, ki potrjujejo verodostojnost teh dveh virov.

Do najnovejšega časa smo dvomili o smislu podatka v ŽK₃, da naj bi se deček Konstantin v Carigradu »s cesarjem učil«, ko je bil cesar star šele tri ali štiri leta. Danes pa je dokazano, da je bil mladoletni cesar tedaj star že šest ali sedem let. ŽK torej potrjuje novi rezultat historične znanosti.

V ŽK₅ so slavisti dvomili, kako naj se v pripovedovanju o Konstantinovi disputaciji z bivšim patriarhom Janezom Gramatikom tolmači stavek: »Ako moreš tega mladeniča v disputaciji premagati, boš svoj (patriarški) prestol zopet dobil.« V knjigi Žitja K. M. (1951, str. 64) sem zapisal, da je tak smisel skoraj nemogoč. A kasneje sem uvidel, da je tak smisel razumljiv, ker se je zastarelo ikonoborstvo prej naslanjalo na vojaško silo, a po l. 843 ni več imelo državne vojaške opore in je tedanja bizantinska vlada imela dovolj moči in avtoritete, da ni bilo bati zmage senilnega ikonoborca nad bistroumnim Konstantinom.

V ŽK₁₅ čitamo sumljivo izražanje o učenju nemških misijonarjev med Moravani, da »pod zemljo žive *veleglavi ljudje*« (antipodi). A vprav to mesto poleg mnogih drugih potrjuje verodostojnost ŽK. Nauk o antipodih je učil irski misijonar Virgilij, škof salzburški (745-784). Njegovi učenci so prihajali tudi na moravska tla. Na to zvezo je med drugimi opozoril I. Dujčev v *Byzantinoslavica* 19 (1958), str. 322 s. Češki arheolog in historik umetnosti, J. Cibulka pa je dokazal, da je bila stara cerkev v selu Modra pri Velehradu zidana že v prvih desetletjih 9. stoletja po irsko-škotskem stavbnem načrtu; torej so v oni dobi k Moravanom prihajali irski misijonarji, Virgilijevi učenci. Ob enem je s tem z drugimi arheološkimi iskopaninami dokazano, da se je med Moravani širilo krščanstvo že v prvih desetletjih 9. stoletja. Gl. oceno v *Slovu* 9-10 (1960), str. 152-154.

Ko sem poleg stsl. virov o življenju in delovanju Konstantina in Metoda v ožjem pomenu (ŽK, ŽM, Pohvale, kratka proložna žitja, liturgične službe) skoraj dvajset let proučeval vso staroslovensko književnost, stsl. prevod evangelijev in druge spomenike, sem uvidel,

da je vsa stsl. književnost važen verodostojen vir za pravilno razumevanje življenja in dela velikih učiteljev Slovanov. Ta obsežni verodostojni vir sem obilno uporabil in izkoristil v nemški knjigi *Konstantin und Method*, deloma tudi v latinski knjigi *Constantinus et Methodius Thessalonicenses*.

V grški legendi Klimenta Slovanskega (Bolgarskega Ohridskega) čitamo, da je bilo nekoliko iz Moravske izgnanih Metodovih učencev prodanih Judom. Ti odlični Slovani so bili potem v Benetkah prodani kot sužnji. Staroslovensko Žitje Nauma pripoveduje, da je te odlične sužnje odkupil poslanec bizantinskega cesarja Bazilija. Nekatere je vzel s seboj v Carigrad, kjer so bili prijazno sprejeti. Drugi pa so si iskali dela in zavetja v sosednjih južnih slovanskih pokrajinah, pred vsem v Dalmaciji in Hrvatski ter ojačili širjenje slovanske liturgije med Hrvati. Podrobneje o tem gl. v novi knjiga *Konstantin und Method* str. 153 i dr.

3. Odnos Konstantina in Metoda do Fotija

V historičnih staroslovenskih virih vprašanje o odnosu sv. Solunskih bratov do Fotija ni dovolj očitno in izrečno pojasnjeno. Šele v širokem okviru vsega književnega dela Konstantina in Metoda se nam jasneje predstavlja sijajni lik sv. bratov, pa njuna čudovita originalnost in genialnost. Dva tako originalna in samostojna moža nista mogla biti nekritična zaveznika in strankarska pristaša ponošnega borbenega patriarha Fotija.

Jako značilno je mnenje velikega poljskega slavista A. Brücknerja o tem vprašanju. V knjigi *Wahrheit über die Slavenapostel* (1913) je v oceni veličine sv. bratov še nestalno in nedosledno kolebal. Z ene strani je občudoval Konstantinovo genialno staroslovensko gramatično delo, čudovito fonetično točnost staroslovenske azbuke, ki presega vse podobne poskuse srednjega veka (str. 33 in 125). A ni še znal ceniti odličnosti staroslovenskega prevoda evangelijev in drugih staroslovenskih spomenikov; mislil je, da Konstantin ni imel živega jezikovnega čuta za staroslovensko izražanje in stilistiko (str. 125). Z ene strani je priznaval, da sta bila sv. brata dostojanstvena, nesebična in požrtvovalna asketa (str. 22 in 124); z druge strani je trdil, da sta bila strankarska Fotijeva pristaša, v ideji slovanskega misijonstva odvisna od Fotija, povrh vsega pa neiskrena sleparja (varalice), falzifikatorja papeškin pisem in drugih dokumentov (str. 53—63 i dr.). Najdenje relikvij sv. Klementa je

Konstantinova pobožna prevara (pia fraus, str. 28). V prvih štirih poglavjih ŽK je Metod v bratovski ljubezni svojega brata nehistrorično idealiziral in mu pripisal poteze sijajnega Fotijevega lika; taka sijajna osebnost je bila Fotijeva, a nikakor ne Konstantinova (str. 28). V zrelejši dobi, ko je bila odličnost staroslovenskega pismenstva že bolj raziskana, je Brückner mnogo više in dosledneje cenil Konstantina; slavil ga je, da je po originalnosti, obsežni erudiciji in po smeli podjetnosti daleč prekosil Fotija (Kwartalnik Histor. 1933, str. 530—532).

Veliki bizantinolog F. Dvorník vztrajno ponavlja, da sta bila sv. brata Fotijeva prijatelja in pristaša. Dvorník ima nedvomno znanstveno zaslugo, ker je dokazal, da Konstantin in Metod nista bila strankarska pristaša borbenih Fotijevih nasprotnikov; tako je z ene strani indirektno podprl mnenje, da sta bila sv. brata miroljubna in vzvišena nad tedanje bizantinske strankarske prepirke. A veliki učenjak se je premalo oziral na veliko Konstantinovo genialnost in samostojno originalnost, kakor se nam predstavlja v vodilni ideji pradednih časti in v genialnem književnem delu; prezrl je svedočanstvo širšega vira za oceno Konstantinove osebnosti, svedočanstvo velike staroslovenske književne tvorbe. Genialni, originalni Konstantin ni mogel biti vztrajen strankarski Fotijev pristaš. K temu je treba še dodati, da sta Konstantin in Metod razširila svoje obzorje z diplomatskimi in misijonskimi poslanstvi med Arabci in Hazari ter po svojih zvezah s Slovani bizantinskega cesarstva in sosednjih pokrajin. Vtem sta daleč presegla Fotija. To vprašanje je vsestransko rešeno v knjigi *Konstantin und Method*, str. 233—239 in 262 do 263.

4. Slovanska liturgija

V popularnih spisih o Cirilu in Metodu že 60 let, v znanstvenih razpravah pa že 40 let naglašam³, da sta Solunska brata, v duhu solunskega apostola Pavla, genialna predstavnika mednarodne človečanske in krščanske univerzalnosti, glasnika krščanskega edinstva iz dobe pred razkolom. Ker sta bila po rodu Grka, po vzgoji pa velika bizantinska domoljuba, je njuna izvirna slovanska misijonska metoda s slovanskim bogoslužjem nedvomno izraz krščanskega in mednarodnega univerzalizma, nekako naglašanje enakih človečanskih pra-

³ Samostojno znanstveno razpravljanje o Cirilu in Metodu sem pričel l. 1920. v Zagrebu, ko sem bil l. 1919/20 tam profesor vzhodnega bogoslovja.

vic vseh narodov, enakosti in bratstva, a nikakor ne izraz ozkosrčnega nacionalizma. Ustanovitev slovanske liturgije, čudovito dovršeni slovanski prevod bibličnih in liturgičnih knjig, genialna ustanovitev staroslovenske književnosti, vse to je globoko zakoreninjeno v Konstantinovi ideji božanske Sofije-Modrosti, filozofije (Philo-Sophia, ljubezen Sofije-Modrosti) v nerazdružni zvezi s Konstantinovo vodilno idejo *pradednih časti* (Adamovega prvotnega rajskega sija). Takov smisel in pečat slovanske liturgije namerno obširno naglašam v nemški knjigi o sv. Solunskih bratih; tam omenjam, da je zvezo slovanske liturgije s Konstantinovo idejo pradednih časti prvi jasno izrekel Hermengild Pellegrinetti⁴, ki je od l. 1922. do 1937. bival v Jugoslaviji.

V nemški knjigi o Konstantinu in Metodu sem predložil novo rešitev vprašanja, kako je mogel Metod med Moravani nadaljevati slovansko bogoslužje, ko mu je papež Ivan VIII ob rešitvi iz nemškega ujetništva l. 873 to prepovedal (zabranil). Edini vir o tem konfliktu je pismo Ivana VIII Metodu l. 879. Papež piše, da je l. 873 s pismom po svojem legatu škofu Pavlu Metodu zabranil maševati v »barbarskem slovanskem« jeziku ter mu ukazal, naj opravlja bogoslužje v grškem ali latinskem jeziku. Veliki cerkveni historik J. Hergenröther (Photius II, str. 620) dvomi, če je Metod pismo iz l. 873 prejel. Ako pa je ono papeževo pismo prejel, bi bila mogoča naslednja rešitev zapletenega vprašanja. Metod je uvidel, da je papeževo pismo premalo premišljeno in neizvršljivo. Kako je mogoče moravskemu nadškofu Metodu ukazati latinski ali grški liturgični jezik? Velja li ta ukaz samo za Metoda ali tudi za njegov kler? Nedvomno mora Metod rabiti isti liturgični jezik kakor njegov kler. Kako pa naj slovanski moravski duhovniki opravljajo liturgijo v latinskem ali grškem jeziku, t. j. nekateri v latinskem, drugi pa v grškem jeziku? Taka mešanica liturgičnih jezikov je nemogoča. Opravičenost Metodovega ravnanja je isti papež svečano potrdil v apostolskem pismu *Industriae tuae* l. 880, ko je Metodovo pravovernost in vprašanje slovanske liturgije preiskal v zboru škofov.

Slovanska liturgija je bila za papeža in njegove svetovalce tako izredno in neobičajno vprašanje, da je bila povoljna rešitev mogoča le po osebнем ustnem pojasnilu in pod vplivom impozantne Metodove svetniške osebnosti. Tako je umevno papeževo kolebanje. Pod vplivom Konstantinove in Metodove osebnosti sta papež Hadrian II in Ivan VIII mogla premagati svoje dvome in pritisk protivnikov, v odsotnosti Solunskih bratov pa so zmagovali protivniki.

⁴ V predavanju pred odličnim mednarodnim občinstvom v Rimu l. 1939.

V papeških pismih se opaža tedanja fonetika v pisanju *Sventopulkovega* imena. V pismu *Industriae tuae* l. 880, napisanem po Metodovih informacijah in deloma pod njegovim vplivom, je to ime pisano *Sfentopulk*; v papeževem pismu Metodu l. 831 pa *Sphentopulk* (to pismo je odgovor na Metodovo pismo, ki je bilo morebiti pisano v grškem jeziku, a Rimljani so grško *f* transkribirali s *ph*). Metodov vpliv se javlja tudi v imenu *Marabensis* (ecclesia), ker se grško *b* izgovarja kot *v*. Pravopis imena *Sfentopulk* je važan tudi za slovansko fonetiko. Staroslovenska pismenka *v* se je izgovarjala ostro skoraj kakor *f*, kakor še sedaj v češkem, hrvatskem in ruskem jeziku, a ne mehko kakor v slovenskom in poljskem jeziku. Staroslovenski nosnik *ę* se je izgovarjal tako, da se je jasno slišal tudi glas *n*; staroslovenski polglasnik pa tako, da mu najbolj odgovarja glas *u*. V drugih papeških pismih in v nemških letopisih je *ę* popolnoma dosledno povsod prepisan z *en*, kar svedoči, da se je *n* jako jasno slišal. Nasprotno pa sta glasova *s* in *v* v teh spomenikih pisana jako nedosledno in netočno. Nemci in Latinci niso imeli dobrega posluha za razlikovanje teh dveh glasov; *s* so vedno prepisovali z *z*. Polglasnik so prepisovali z *a*, *u*, *o*.

5. Iz glagolice v cirilico

Vprašanje o sestavi in uvedbi cirilice namesto prvotne glagolice je rešil ruski slavist G. Iljinski (*Byzantinoslavica* 3, 1931, str. 79—88). Starobolgarski prevod in predelava bizantinske *Kratke kronike* poroča o *preloženiju* knjig v jeseni 893. *Preloženie* more pomeniti *prevod*, pa tudi *premembo*. Stsl. *knigi* je prevod grškega *grammata* (lat. litterae), ki pomeni *pismenke*, *pismo*, *spis*, *knjige*. Tu pomeni pismenke. Uvedbo cirilice je želel in izvršil grško izobraženi, slovansko usmerjeni bolgarski knez Simeon. Slovanski in grški duhovniki ter pismeni bolgarski laiki so v oni dobi kratke slovanske tekste zapisovali z grškimi pismenkami, kakor poroča črnorizec (menih) *Hraber*. Enako so na zapadu v isti namen uporabljali latinske pismenke, a vsi brez pravega sistema in brez zadostnega ozira na slovansko fonetiko, brez *ustrojenija*, kakor toži *Hraber*. V samostojni Bolgariji sta kneza Boris in Simeon vneto pospeševala slovansko smer državne politike in izobrazbe. A pri razširjenosti izključno grške pismene izobrazbe se niso mogli oprijeti težke glagolice; želeli so prilagoditve jasne in njim znane grške ustavne (uncialne) pisave. To je po vsej verjetnosti izvršil Metodov učenec Konstantin Prezbitar (Bolgarski), kasneje preslavski škof, nadarjen pisec in pesnik. Starejši in mnogostransko zaposleni Kliment Ohridski (Slovanski, Bolgarski) tu ni mogel in ni hotel sodelovati, temveč se je odločil za čuvanje in nadaljevanje Ciril-Metodovih tradicij. Njegovo spoštovanje dediščine svojih velikih učiteljev je imelo veliko kulturno vrednost za ohranjanje čistejših tradicij klasične velikomoravske stsl. književne šole.

Iljinski in nekateri drugi mislijo, da je zaradi tega nastal spor med knezom Simeonom in škofom Klimentom ter da se je Kliment zaradi tega *moral* umakniti v gorato obmejno makedonsko pokrajino (pokrajinske meje Klimentove škofije niso točno znane). A Kliment je bil tako svet in požrtvovalen mož, da je ves položaj trezno mirno ocenjal; z ene strani je uvidel primernost enostavnejše azbuke, z druge strani pa upravičenost delnega nadaljevanja častitljivih knjižnih tradicij. Tako sta se vzajemno dopolnjevali centralna *pre-slavska cirilska* in makedonska ohridska *glagolska* književna šola. O tem glej *Slovo, Vajsov zbornik* 1957, str. 177—194 (B. Koneski, Ohridska književna šola).

Prehod iz glagolice v cirilico se je izvršil brez pretresljivih bojev. Odločevali so praktični književni in državni razlogi, kakor tudi moderni jezikoslovci iz praktičnih razlogov izdajajo glagolske spomenike v cirilski transkripciji. To svedoči lepa pesniška *Azbučna molitev* prezbiterja Konstantina z akrostihom glagolske azbuke, kakor je dokazal R. Nahtigal (Rekonstrukcija treh starocerkv. pesnitev. Slovenska akademija znanosti 1943); isti bolgarski Konstantin, ki je tako slavil glagolico, je sestavil cirilsko azbuko kot nadomestilo za glagolico. Konstantin-Ciril je imel važne razloge, da je za slovanski jezik sestavil popolnoma originalno azbuko. S tem je hotel nazorno pokazati, da so Slovani samostalen narod, enakopraven Grkom in Latincem. Za takov izraz narodne samostalnosti je imel vzor v vzhodnih kulturnih narodih, ki so v oni dobi imeli vsak svojo pisavo, svoje pismenke, n. pr. Hebrejci (Judje), Sirci, Armenci, Kopti, Arabci, Gruzini. Ko pa se je slovanska kulturna in državna samostalnost že dovolj pojavila ter afirmirala (uveljavila), tedaj težko čitljiva originalna slovanska azbuka ni bila več toliko potrebna. Posebno ni bila potrebna v vojaško močni Bolgariji, temveč je bila tam potrebna bolj čitljiva in grškemu alfabetu bolj podobna slovanska azbuka, ko je bil grški alfabet tedanjim pismeno izobraženim Bolgarom dobro znan. Grškemu alfabetu podobno čitljiva slovanska azbuka je bila za obrambo bolgarske državne samostalnosti in za pospeševanje poslovanjenja turko-bolgarskega višjega sloja (vojaške aristokracije) celo potrebna.

Velika bolgarska kneza Boris in Simeon sta iz verskih, prosvetnih in državnih interesov želela ojačiti vpliv svojih slovanskih podložnikov, ker so tursko-bolgarski vojaški velikaši nasprotovali enotnosti bolgarske države, vrhovni knezovi oblasti in krščanski veri. Uvedba cirilske azbuke je bila za slovanske bolgarske državljane, za slovanski značaj, in za politično moč samostalne Bolgarije ne samo

koristna, temveč celo nekaka državna potreba. Vse to je pristašem glagolice priporočalo zmerno pomirljivost in sporazumno toleranco.

Nedvomno so tudi Moravani čutili težavnost glagolice v primeri s preglednejšo in jasnejšo latinico. Verjetno je, da bi bili tudi Moravani po nekoliko desetletjih glagolico poenostavili, polagoma jo približili latinici, ali jo naposled celo nadomestili z latinico, dopoljeno z znaki za svojstvene slovanske glasove, kakor so tudi hrvatski glagoljaši glagolico najprej poenostavili, naposled pa liturgične knjige izdali v latinski transkripciji.

6. Črnorizec Hraber-Naum; njegov hvaležni spomin na panonskega kneza Koclja

Doslej smo mislili, da je Hrabrova obramba slovanskih pismenk obrnjena samo proti grškim in grkofilskim nasprotnikom slovanske liturgije in književnosti. Ko smo bolje poučeni o nekem nasprotju med pristaši glagolice in cirilice okoli l. 893, je treba priznati, da je Hrabrov spis *O pismeněhr* obramba glagolice ne samo proti grškim in grkofilskim nasprotnikom slovanske liturgije in književnosti, temveč obenem v podrejeni meri tudi proti podcenjevanju glagolice s strani pretiranih pristašev cirilice. Vsekakor je definitivno dokazano, da je Hrabrov spis obramba glagolske, a ne cirilske azbuke,

Na obrambo glagolice proti pristašem cirilice meri stavek: »Ako kdo reče, da (Konstantin) azbuke ni dobro sestavil (ustroilъ) ker jo še preurejajo (postrajajotъ), jim povem odgovor: tudi grški (alfabet) so večkrat mnogi preurejali. Udobneje je pač pozneje popraviti (stsl. potvoriti) nego isprva storiti«. Res so glagolico v onem času popravljali, da bi bila enostavnejša. Odpravili so dvojna znaka za *p* in *h*, uveli so skupni znak za *št*; prvotno so pisali ločeno *š* in *t*. Poleg tega so glagolico grafično ugladili, preoblikovali, kakor to krepko naglaša J. Vajs. Gl. niže op. 10.

Za tem Hraber hvali slovanske pismene ljudi (bukvarje), kako dobro poznajo, kdaj in od koga je bila sestavljena glagolica in ustanovljena staroslovenska književnost:

»Vsi (slovanski bukvarji) to vedó in odgovorivši rekó: sveti Konstantin Filozof, imenovan Ciril, ta nam je pismenke naredil (storil) in knjige prevel, in njegov brat Metodij. In ako še vprašaš: v katerem času, to vedó in rekó, da v časih grškega cesarja Mihaela, bolgarskega kneza Borisa, Rastica, kneza moravskega, in Koclja, kneza Blatenskega Kostela.«

Tak spomin na kneza Koclja in na ime njegove prestolnice nedvomno jasno kaže, da je bil pisec obrambe glagolskih pismenk učenec in spremljevalec Konstantina in Metoda. Povrh tega je tudi dokazano, da je ime *Rastic* (za Rastislav) stara moravska (slovaška) oblika. Oboje je definitivno dokazal največji novejši poznavalec glagolske azbuke profesor R. Nahtigal⁶.

Točno ime Kocljeve prestolnice je ohranjeno samo v Hilendarskem rokopisu iz 16. stoletja, a profesor Nahtigal je dokazal, da ima ta rokopis posebne starinske znake. Južnoslovanskim in ruskim pisarjem je bilo panonsko in moravsko ime *kostel* (lat. *castellum*) tuje. Zato so to ime izpustili. V štirih rokopisih pa je to ime zamenjano s Kocljevim imenom: *Kostela kneza blatenska*.

Za določitev pisca obrambe slovanskih pismenk je važno dvoje: 1. da kneza Koclja sploh omenja, 2. poznal je pravilno staroslovensko ime Kocljeve prestolnice, ki ni nikjer drugje zapisano. Kocelj je namreč že l. 874 izginil s historičnega pozorišča; s tem je bila uničena prejšnja samostojnost slovenske Panonije, ki jo je pripravljala knez Pribina in jo je skušal Kocelj utrditi. Na koncu 9. ali v početku 10. stoletja je ime kneza Koclja mogel v tej zvezi omenjati samo pisec iz ožjega kroga Konstantinovih in Metodovih učencev. Tu bi bilo mogoče ugovarjati, da je bila na koncu 9. stoletja tudi kneževina Moravska uničena in da je knez Kocelj zelo častno imenovan v stsl. ŽK in ŽM ter tako historično ovekovečen. Zato je očitneje odločilno pravilno staroslovensko ime Kocljeve prestolnice, ohranjeno samo v Hrabrovem spisu. Iz tega smemo izvajati, da je bil Hraber nekoliko časa sam v Blatenskem Kostelu; drugače bi moral zapisati »*Kocelj knez panonski*«, kakor stoji v ŽK 15.⁷

Po dokazovanju prof. Nahtigala je definitivno dognano, da je bil Hraber Ciril-Metodov učenec in spremljevalec skozi Moravsko in Panonijo ter da je potem nadaljeval misijonsko delo v Bolgariji, kot odločni branilec glagolice pa od l. 893 dalje v Makedoniji. Češki slavist M. Weingart je l. 1915 prvi izrekel mnenje, da je ime *Hraber* psevdonim Metodovega učenca *Nauma*.⁸ N. van Wijk je to mnenje odklonil kot »v zraku visečo« hipotezo.⁹ Weingart je svoje mnenje

⁶ R. Nahtigal, Nekaj pripomb k pretresu Hrabrovega spisa o azbuki Konstantina Cirila. Slavistična Revija 1, 1948, str. 5—18.

⁷ Žitje Metodija imenuje Koclja trikrat, dvakrat v 8., enkrat pa v 10. poglavju, a na vseh mestih samo golo ime brez naslova *knez* ali *panonski*. Na koncu 8. poglavja ŽM je samo indirektno povedano, da je bil Kocelj v Panoniji, ker je Metoda v spremstvu 20 velikašev poslal v Rim, da je bil postavljen za škofa v Panoniji.

⁸ M. Weingart, *Bulhaři a Cařihrad před tisíciletím*. Praha 1915.

⁹ N. van Wijk, *Geschichte der altkirchenslavischen Sprache* (1931), str. 14.

v jako zmerni obliki obnovil in priznal, da njegova hipoteza ne more biti dokazana; a da je treba pravega Hrabra vsekakor iskati med neposrednimi Metodovimi učenci, v ohridski književni šoli in v bližini škofa Klimenta (Byzantinoslav. 5, 1933/34, str. 419). Prvotno Weingartovo mnenje je ponovil A. Mazon (Zbornik Zlatarskega 1925, str. 122). J. Vajs se pridružuje Weingartu in naglaša, da je makedonska ohridska književna šola privedla glagolico na višek razcveta in grafične dovršenosti.¹⁰

Med Metodovimi učenci in spremljevalci so edino Kliment, Naum in Konstantin Prezbiter znani kot odličnejši nadaljevalci prosvetnega dela Solunskih bratov. Kliment po svojem položaju ni mogel pisati take obrambe; isto svedoči stil in vsebina. Konstantin Prezbiter je sestavil ali bistveno sodeloval pri sestavi cirilice in bil postavljen za preslavskega škofa. Tako ostane Naum edino verjetni pisec. Naum je spremljal Cirila in Metoda v Rim, potem Metoda v Panonijo; med Metodovo odsotnostjo l. 870—873 (nemško ujetništvo) je po vsej verjetnosti deloval v Panoniji. Po izgnanstvu iz Moravske je do l. 893 deloval v Preslavi in okolici, potem pa v Makedoniji, kot Klimentov naslednik v učiteljstvu. Po Klimentovem vzoru je ustanovil še danes ohranjeni samostan ob Ohridskem jezeru in tam umrl l. 910. Spis *O pismeněhъ* je torej pisan pred letom 910.

Ime Kocljeve prestolnice Blatъnъskъ Kostelъ je značilno moravsko in slovensko panonsko za latinsko *castellum*, grad, trdnjava, mesto. V českem jeziku *kostel* še danes pomeni *cerkev*, ker so v srednjem veku bile cerkve običajno v utrjenih taborih in pri gradovih. V Sloveniji sta znana dva kraja tega imena, Kostel pri Rogatcu in Kostel ob Kolpi. *Blatenski Kostel* je točen prevod starega nemškega in latinskega *Mosapure*, *Urbs paludarum*. Ob Blatenskem jezeru je še danes Keszthely, znan po arheoloških izkopaninah.

Tako je v staroslovenskem spisu *O pismeněhъ* ohranjen hvaležen spomin na panonskega kneza Koclja, najidealnejšega kneza, kolikor so jih Konstantin in Metod ter njuni učenci srečali na misijonskih potih od Carigrada do Kavkaza, do Moravske in Panonije.

Conspectus

1. In fontibus Slavicis et Latinis frater Methodii nomine Constantinus appellatur; tamquam sanctus autem nomine ipsius monastico Cyrillus colitur. In fontibus Palaeoslavice, a discipulis immediatis conscriptis, Constantinus et Methodius doctores (magistri) Slavorum dicuntur.

¹⁰ J. Vajs, Rukovět' hlaholské paleografie (1932), str. 7 s. in 123—125.

2. *De fide et veritate fontium Slavicorum et Latinorum.* Dubia doctoris A. Brückner de fide Slav. Vitae Constantini ac Vitae Methodii obsoleta sunt. Inventione alterius codicis (Pragensis) Legendae Italicae (Vita cum translatione s. Clementis) fides huius fontis atque utriusque Vitae Slavicae magnopere roborata est. Attamen in recenti opere docti professoris *Lehr-Splawiński* (Polonica versio VC et VM, textus Palaeoslavicus restructus cum introductione historica) quaedam vestigia dubiorum Brückneri occurrunt. — Professor F. Tomšič in dissertatione de Vita Methodii (*Slavistična revija* 1955 et 1956) renovavit hypothesim A. Voronovi, textum Slavicum huius Vitae e textu Graeco translatum esse. At Voronov contendebat, utramque Vitam saeculo X. in Bulgaria conscriptam atque in linguam Slavicam versam fuisse. Quam hypothesim a. 1877 ipse Voronov essentialiter mitigavit. Doctor Tomšič autem contendit, Vitam Constantini iam in Moravia lingua Slavica scriptam esse, Vitam Methodii vero demum saeculo X. in Bulgaria lingua Graeca conscriptam atque in linguam Slavicam versam esse. Quod iam ideo admitti non potest, quia sine VC multi loci VM intelligi non possint. Praeterea argumentatio philologica, qua T. opinionem suam probare conatur, quibusdam gravibus mendis laborat. Textus Slavicus, utriusque Vitae haud raro alios fontes historicos illustrat vel approbat.

3. Quaestio de *relatione ss. Fratrum Thessalonicensium ad Photium* in recenti libro *Konstantin und Method* (1960) definite soluta est.

4. *Liturgia Slavica* in mente et ore Constantini (natione Graeci) nequaquam nationalismum, sed potius universalitatem christianam spirat. Dubium de oboedientia Methodii in causa linguae liturgicae definite solvitur.

5. Alphabetum glagoliticum per cyrillicum a. 893/4 in Bulgaria sat pacifice substitutum est ad maturandam slavisationem Bulgariae.

6. Nomen monachi Hrabr (scriptoris Palaeoslavicae defensionis alphabeti glagolitici et liturgiae Slavicae) est pseudonymum Naumi, discipuli Methodii, qui ss. Fratres in Moraviam, Pannoniam ac Romam comitatus est. Quod praecipue probatur eius grata memoria pannonicis principis Kocel eiusque residentiae, cuius nomen Palaeoslovenicum in hoc solum documento servatum est.